

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ІНСТИТУТУ РЕАБІЛІТАЦІЇ

Наумова А. О.

ВСТУП

Відповідно до вимог ст. 3 Конституції України, держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Цей конституційний принцип дотримання прав людини в тому числі у сфері кримінального судочинства пов'язує й позитивно обмежує дії держави, її органів і посадових осіб.

Найбільш значними порушеннями прав людини та громадянина в кримінальному судочинстві є незаконне й необгрунтоване притягнення до кримінальної відповідальності, незаконне затримання, незаконний запобіжний захід узяття під варту, підписки про невиїзд, незаконне засудження. Про це свідчать матеріали слідчої, прокурорської, судової практики, результати наукових досліджень, правова статистика. Так, у 2020 суди винесли 687 виправдувальних вироків, із них – 347 із реабілітуючих підстав, а саме через відсутність складу правопорушення або відсутності належних доказів провини¹. Водночас в Україні відсоток виправдувальних вироків становить менше 1%, тоді як у розвинутих країнах – Європі й США – виправдовують майже третину підсудних, у Великій Британії цей відсоток досягає позначки 40%².

Проблема захисту прав і свобод людини та громадянина займає особливе місце в системі кримінально-процесуального права як правової науки, конституційному та кримінально-процесуальному законодавстві й у правозастосовній практиці. Варто зазначити, що чинний Кримінальний кодекс (далі – КПК) України не відповідає фундаментальним конституційним засадам, міжнародно-правовим нормам у сфері реабілітації, у зв'язку із чим розкриття змісту інституту реабілітації, визначення його принципів, удосконалення чинного КПК є актуальним.

¹ Венедиктова І. оправдательные приговоры – это стыд для прокуроров. *Судебно-юридическая газета*. URL: https://sud.ua/ru/news/publication/193531-irina-venediktova-opravdatelnye-prigovory-eto-styd-dlya-prokurorov?fbclid=IwAR072UJtPQGklPxUXk_zPqFCDIT849NpuX_ZT816oWxsr7b-d4bp7kN_k (дата звернення: 20.08.2021).

² Виправдувальні вирокі і сталий розвиток країни – чи є зв'язок? URL: <https://nobili.ua/news/blog/acquittals-and-sustainable-development-001-1/> (дата звернення: 20.08.2021).

1. Поняття і зміст інституту реабілітації

Інститут реабілітації як складник кримінально-процесуальної діяльності був предметом дослідження процесуалістів радянського періоду, а саме: Т.А. Алмазової, Д.Н. Бахраха, М.В. Бойцовой, Т.М. Добровольської, Н.В. Ільютченко, І.С. Касумова, О.Н. Маріна, М.І. Пастухова, І.Л. Петрухіна, М.С. Строговича, Н.Я. Шилов і інших, які в працях визначили юридичні підстави реабілітації, види завданої шкоди особі, не винуватій у вчиненні злочину, і механізм її відшкодування; процедуру поновлення порушених прав і свобод. Зазначена теоретична основа інституту реабілітації врахована в законодавстві Російської Федерації, нормативно закріплена в главі 18 «Реабілітація» КПК Російської Федерації, в окремих нормах КПК Республіки Білорусія, КПК Республіки Азербайджану, КПК Республіки Казахстану.

В Україні в КПК не визначені процесуальні підстави, процедура реабілітації, відповідальність держави за шкоду, завдану незаконним і необґрунтованим кримінальним переслідуванням, незаконним застосуванням примусових заходів медичного чи виховного характеру, незаконним засудженням. Варто зазначити, що проблему реабілітації осіб, не винуватих у вчиненні злочину, досліджували в Україні О.В. Капліна, М.Р. Мазур, М.С. Шумило. Водночас до невирішених проблем, які мають істотне теоретичне і практичне значення, відносяться проблеми комплексного дослідження кримінально-процесуального інституту реабілітації; визначення його галузевої належності; правильне розуміння сутності й наповнення конкретним змістом поняття інституту реабілітації; розробки принципів і значення для теорії і практики; тощо.

Інститут – це складова частина, блок, ланка галузі права. У кожній галузі права виокремлюється значна кількість правових інститутів. Правові інститути мають відносну автономність, тому що стосуються певною мірою самостійних питань. На думку одних дослідників, правовий інститут – це система відносно відокремлених від інших і пов'язаних між собою правових норм, які регулюють певну групу (вид) однорідних суспільних відносин³.

Варто погодитися з точкою зору М.В. Цвіка й О.В. Петришина, які визначають, що інститут права – це уособлена група правових норм, які регулюють однорідні суспільні відносини конкретного виду. Інститут права є першим рівнем поєднання правових норм. Інститут права характеризується таким: а) регулює певний вид (окрему ділянку, фрагменти, сторону) однорідних суспільних відносин; б) є складовою частиною однієї або декількох галузей права; в) є логічно замкнутою, виокремленою сукупністю норм; г) функціонує автономно, відносно

³ Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2001. С. 249.

самостійно в межах галузі права, тобто регулює суспільні відносини незалежно від інших інститутів права⁴.

Дослідники визначили критерії правових норм, які становлять зміст правового інституту. Такими є юридична єдність усіх правових норм; повнота регулювання певної сукупності правових відносин; відокремленість норм, які є елементами правового інституту, у глави, розділи, частини й інші структурні одиниці закону.⁵

Науковий аналіз різних підходів щодо визначення правового інституту дає змогу погодитися з точкою зору В.М. Хропанюка, який правовий інститут у теорії держави і права розглядає як відокремлений комплекс правових норм, котрі є частиною галузі права й регулюють різновид певного виду суспільних відносин.⁶

Зазначені загальні підходи до поняття правового інституту й розкриття його юридичних критеріїв має певне наукове значення для подальшого дослідження інституту реабілітації в кримінально-процесуальному праві. Суспільні відносини, що складаються в процесі захисту особи від необґрунтованого й незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, необґрунтованого й незаконного засудження, повинні бути врегульовані комплексом відповідних кримінально-процесуальних норм та об'єднані єдністю змісту. Зазначена єдність норм має базуватися на використанні загальних норм кримінального судочинства. Доцільно погодитися з точкою зору вчених, які вважають, що «для кожної основної галузі властивий свій своєрідний набір галузевих принципів, загальних положень, які становлять загальну частину галузі»⁷. Водночас у теорії кримінально-процесуального права є дискусійними наукові підходи окремих дослідників щодо завдань і галузевої належності інституту реабілітації.

Науковий аналіз юридичної літератури свідчить про те, що в теорії кримінально-процесуального права недостатньо досліджені завдання інституту реабілітації. Варто відзначити, що більшість дослідників правильно визначає призначенням «кримінального судочинства» захист прав і законних інтересів особи у сфері кримінально-процесуальних відносин. Особа, її права визнаються найвищою соціальною цінністю

⁴ Загальна теорія держави і права : підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін. ; за ред. докт. юрид. наук, проф., акад. АПРН України М.В. Цвіка, докт. юрид. наук, проф., акад. АПРН України О.В. Петришина. Харків : Право, 2009. С. 250.

⁵ Головистикова А.Н., Дмитриев Ю.А. Теория государства и права : учебник. Москва : Эксмо, 2007. С. 448; Сырых В.М. Теория государства и права : учебник. Москва, 2002. С. 227–228.

⁶ Хропанюк В.Н. Теория государства и права : учебное пособие для высших учебных заведений / под редакцией проф. В.Г. Стрекозова. 2-е изд., доп. и испр. Москва : Дабахов, Ткачѳв, Димов, 1995. С. 292.

⁷ Люблинский П.И. Свобода личности в уголовном процессе. Санкт-Петербург, 1906. С. 607–611.

(ч. 1 ст. 3 Конституції України), а тому право має забезпечити захист людини, її життя, здоров'я, честі й гідності, недоторканності й безпеки⁸. Зазначена конституційна норма є загальною для всіх інститутів кримінально-процесуального права, у тому числі реабілітації. У зв'язку з цим вважаємо, що захист осіб, не винуватих у вчиненні злочину, є загальним завданням інституту реабілітації.

У юридичній літературі дискусійним є питання щодо юридичної природи інституту реабілітації. Так, досліджуючи реабілітацію як міжгалузевий інститут, О.М. Матвеев визначає процесуальні й непроцесуальні його компоненти. На його думку, процесуальна частина інституту реабілітації включає постановлення правового акта про визначення обвинуваченого невинуватим; письмове повідомлення про наявність в особі прав вимагати відшкодування шкоди; звернення реабілітованого з відповідною вимогою до суду чи в інший орган, який визначає її наявність, щодо нарахування суми завданої шкоди; звернення реабілітованого до суду за правилами виконання вироку щодо постановлення постанови про відшкодування завданої шкоди. Непроцесуальний складник інституту реабілітації – це звернення реабілітованого з постановою суду до фінансових, житлових, інших органів⁹. Уважаємо, що запропонована О.М. Матвеевим теоретична доктрина інституту реабілітації є дискусійною. Виокремлення автором непроцесуального складника інституту реабілітації є штучним у зв'язку з тим, що підставою поновлення порушених прав, відшкодування шкоди є процесуальне рішення слідчого, прокурора, суду, виконання якого покладається на орган виконавчої служби.

Уважаємо доцільним проаналізувати точку зору Р.В. Гаврилюка, який зазначає, що сутність інституту реабілітації – у поновленні придатності особи, підданої незаконному кримінальному переслідуванню й засудженню, стати повноправним носієм загальнолюдських прав і свобод, які раніше були обмежені процесуальними органами, й утворення ефективного компенсаційного механізму поновлення її майнових, соціальних та інших прав, захист інтересів, які були порушені діями чи рішеннями публічних процесуальних органів¹⁰. у цілому можна погодитися із цим визначенням. Водночас Р.В. Гаврилюк не розкрив правовідносини між особою, яка була піддана незаконному й необґрунтованому кримінальному переслідуванню, незаконно засуджена, і державою, відповідальною перед нею за свою діяльність.

⁸ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 20.08.2021).

⁹ Матвеев А.Н. Правовой институт реабилитации в Российском уголовном процессе : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Москва, 2009. С. 16–17.

¹⁰ Гаврилюк Р.В. Реабилитация в российском уголовном процессе (вопросы теории и практики) : дисс. ... канд. юрид. наук. Нижний Новгород, 2008. С. 11.

Досліджуючи поняття інституту реабілітації, О.В. Веретенникова визначила такі його ознаки: 1) норми, які мають самостійний загальний предмет правового регулювання; 2) єдина функція – поновлювальна; 3) реабілітаційні норми входять до загального блоку правових норм; 4) реабілітаційні норми мають своє оформлення й законодавчу особливість.

У зв'язку з цим автор вважає «що реабілітація» – це кримінально-процесуальний інститут права, який побудований на конституційних принципах і визначає порядок поновлення незаконно порушених прав особи на підставах, визначених КПК РФ у формі юридичної відповідальності держави у вигляді відшкодування майнової шкоди, компенсації моральної шкоди й поновлення в соціальних, трудових та інших правах, а також публічне вибачення прокурора¹¹. У зазначеному визначенні мають місце суперечності, а саме: автор вважає, що інститут реабілітації – це кримінально-процесуальний інститут права, який побудований на конституційних принципах. Ці принципи відображено в главі 18 «Реабілітація» КПК РФ, а тому недоцільно на них посилатися при визначенні інституту реабілітації.

Варто зазначити, що визначення інституту реабілітації М.В. Орловою є найбільш обґрунтованим. Автор зазначає, що інститут реабілітації являє собою сукупність правових норм, що регулюють правовідносини, які виникають у зв'язку з прийняттям акту про реабілітацію (виправдувального вироку чи постанови про закриття кримінальної справи або кримінального переслідування з реабілітуючих підстав) і здійсненням на його основі компенсаційно-поновлювальних заходів, спрямованих на відшкодування шкоди й поновлення прав особи, яка незаконно та необґрунтовано чи помилково піддана кримінальному переслідуванню¹². Водночас не можна погодитися з М.В. Орловою, що особа, не винувата в учиненні злочину, може бути «помилково» піддана кримінальному переслідуванню. На наш погляд, кримінальне переслідування має бути законним та обґрунтованим. У випадках, коли має місце незаконне й необґрунтоване кримінальне переслідування, невинувата особа буде незаконно та необґрунтовано засуджена.

Питання про галузеву належність інституту реабілітації є дискусійним серед науковців. Так, одні дослідники відносять інститут реабілітації до комплексного правового інституту (Л.В. Бойцова, М.І. Пастухов, Л.І. Петрухін), інші – до міжгалузевого (Б.Т. Безлепкін), міждисциплінарного (О.М. Матвеев), до комплексного інституту

¹¹ Веретенникова Е.В. Компенсация морального вреда реабилитированным в уголовном судопроизводстве России : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 2008. С. 13.

¹² Орлова М.В. Институт реабилитации в уголовном процессе : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Москва, 2006.

міжнародно-правового характеру (Р.В. Гаврилюк), цивільно-правового (О.Н. Войтенко, Т.М. Медведєва, М.М. Скворцов, К.В. Ярошенко). Проблеми визначення галузевої належності має певне теоретичне і практичне значення.

У юридичній літературі викладено різні судження про правову природу правовідносин, пов'язаних із відшкодування особі шкоди, завданої незаконними діями, рішеннями у сфері кримінального судочинства. Зазначена проблема концептуально викладена в наукових працях окремих дослідників. Так, дослідники проблем цивільного права О.Н. Войтенко, Т.М. Медведєва, М.М. Скворцов, К.В. Ярошенко вважають, що відносини, пов'язані з відшкодуванням особі майнової та моральної шкоди, заподіяної незаконними діями у сфері кримінального судочинства, мають цивільно-правову природу, тому що їх регулюють норми цивільного права. При цьому вони посилаються на предмет і метод правового регулювання відносин, пов'язаних із відшкодуванням шкоди, які традиційно регулюються нормами цивільного права¹³. Зазначена точка зору є спірною. Уважаємо, що суспільні відносини, які регулюють норми цивільного права, – це майнові й особисті немайнові відносини, властивою ознакою яких є те, що вони засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників (ст. 1 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України). Варто зазначити, відносини, пов'язані з відшкодуванням особі шкоди, завданої незаконним і необґрунтованим кримінальним переслідуванням, незаконним засудженням, мають кримінально-процесуальну природу, тому що передують їм скасування незаконних процесуальних рішень відносно особи, не винуватої у вчиненні злочину. Водночас визначальною ознакою методу цивільно-правового регулювання суспільних відносин є юридична рівність сторін, тобто учасники цивільно-правових відносин не можуть примушувати іншого учасника до певної поведінки за формою і суттю.¹⁴ Варто відзначити, що, на відміну від цивільно-правових відносин, у кримінальному процесі відносини врегульовано із застосуванням імперативного методу правового регулювання (методу влади й підкорення), що має примусовий характер. Відносини сторін правовідносин при ньому

¹³ Медведєва Т.М. Возмещение вреда, причиненного правоохранительными органами : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Саратов, 1984. 20 с.; Савицкий В.М. Новый закон о возмещении вреда. Суд и применение закона. Москва, 1982. С. 3–15; Ярошенко К.В. Возмещение вреда, причиненного гражданам действиями должностных лиц. *Советское государство и право*. 1982. № 8. С. 135–142; Гаврилюк Р.В. Реабилитация в российском уголовном процессе (вопросы теории и практики) : дисс. ... канд. юрид. наук. Нижний Новгород, 2008. 189 с.

¹⁴ Цивільне право України: Академічний курс : підручник : у 2 т. / за заг. ред. Я.М. Шевченко. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. С. 10.

будуються «по вертикалі» (слідчий – обвинувачений). Метод обирається за схемою «обов'язок + відповідальність»¹⁵.

Варто зазначити, що в юридичній літературі Л.В. Бойцова, М.І. Пастухов, Л.І. Петрухін виклали іншу точку зору. Вони вважають, що реабілітаційні відносини з відшкодування шкоди, завданої незаконним і необґрунтованим кримінальним переслідуванням, незаконним засудженням, мають комплексний характер, бо шкода спричиняється в кримінальному процесі, а відшкодовується в рамках цивільного, фінансового, трудового, пенсійного права.

Дослідники теорії права поділяють правові інститути з урахуванням їх змісту на прості інститути – невеликі інститути, що не містять у собі ніяких інших структурних утворень (крім природно-правових норм), і комплексні інститути – відносно великі інститути, що містять у собі більш дрібні структурні утворення – субінститути. Водночас Я.Ф. Фархтдинов висловлює думку про об'єднання норм в інститути за предметом і функціональною ознакою. Інститути, що визначають і регулюють основоположні загальні питання (загальна частина КПК), мають функціональний характер. У зв'язку з цим Я.Ф. Фархтдинов виділяє загальні (основні) і спеціальні інститути. Завдання, принципи судочинства включаються до основного інституту. Спеціальні інститути формуються з норм особливої частини права й регулюють окремі ділянки процесуальних правовідносин¹⁶.

Зазначене дає змогу зробити висновки, що інститут реабілітації не може бути комплексним інститутом у зв'язку з відсутністю в його структурі дрібних структурних утворень, тобто субінститутів.

Зазначену проблему щодо галузевої належності інституту реабілітації досліджували Б.Т. Безлепкін, М.Ф. Полякова, Л.О. Прокудіна. Вони вважають, що правовідносини, пов'язані з відшкодуванням шкоди, завданої незаконним і необґрунтованим кримінальним переслідуванням чи незаконним засудженням, мають кримінально-процесуальну природу. Так, Б.Т. Безлепкін зазначає, що однією з ознак нецивільної природи правовідносин щодо відшкодування шкоди є «нетиповість для цивільного права підстав виникнення в них взаємних прав та обов'язків, а також суб'єктний склад». Ці відносини, пов'язані з відшкодуванням шкоди невинуватій особі, не тільки похідні, а й невід'ємні від попередніх їм кримінально-процесуальних відносин, які складаються з приводу кримінального переслідування громадянина. У зв'язку з цим дослідник вважає, що відновлювальні та компенсаційні відносини виводяться з центральних кримінально-процесуальних

¹⁵ Лобойко Л.М. Кримінально-процесуальне право : курс лекцій : навчальний посібник. Київ : Істина, 2007. С. 26.

¹⁶ Фархтдинов Я.Ф. Источники гражданского процессуального права. Казань, 1986. С. 31–32.

правовідносин¹⁷. Викладене свідчить про те, що дослідник визначив галузеву належність інституту, реабілітації виходячи з правовідносин, пов'язаних із відшкодуванням шкоди.

Дискусійною є точка зору О.М. Матвеева, який наголошує, що реабілітація закріплює тільки процедуру визначення права на реабілітацію, а не фактичну реабілітацію фізичної чи юридичної особи, котра проходить із використанням інших правових механізмів. У зв'язку з цим автор відносить інститут реабілітації до міждисциплінарного правового інституту учасників кримінально-процесуальної діяльності, тому що у відносинах застосовуються заходи соціального захисту, які дають змогу поновити (або компенсувати) порушені права осіб. У цьому випадку, як зазначає О.М. Матвеев, інститут реабілітації є однією з ланок державного захисту¹⁸. Ця точка зору є спірною. Автор недостатньо чітко визначає елементи реабілітації, неправильно розкриває її сутність «як процедури визнання права на реабілітацію» і неправильно вважає, «що застосування у відносинах заходів соціального захисту дає підстави відносити інститут реабілітації до міжгалузевого правового інституту».

Не можна погодитися з дослідниками, які в контексті міжнародно-правових актів про права людини інститут реабілітації визначають як комплексний інститут міжнародно-правового характеру, який поєднує норми різних галузей права¹⁹. По-перше, як зазначено в юридичній літературі, комплексні інститути – це відносно великі інститути, що містять у собі більш дрібні структурні утворення, тобто субінститути. По-друге, конституційні норми з питань захисту прав і свобод людини та громадянина й міжнародні нормативно-правові документи становлять правову основу інституту реабілітації

Варто погодитися з М.В. Орловою, яка зазначила, що акт реабілітації й поновлювально-компенсаційні наслідки такого акта базуються на різних за своєю галузевою належністю правових нормах, у практичному аспекті вони застосовуються в межах одного інституту – інституту реабілітації²⁰.

Аналіз вищевказаних наукових позицій щодо галузевої належності інституту реабілітації дає змогу робити висновок, що інститут реабілітації є самостійним галузевим інститутом кримінально-процесуального права, норми якого мають самостійний предмет правового регулювання правовідносин, що виникають між особою,

¹⁷ Безлепкін Б.Т. Возмещение вреда, причиненного гражданину судебными органами. Москва : Юридическая литература, 1979. С. 72.

¹⁸ Матвеев А.Н. Правовой институт реабилитации в Российском уголовном процессе : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Москва, 2009. С. 17–18.

¹⁹ Гаврилюк Р.В. Реабилитация в российском уголовном процессе (вопросы теории и практики) : дис. ... канд. юрид. наук. Нижний Новгород, 2008. 189 с.

²⁰ Орлова М.В. Институт реабилитации в уголовном процессе : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Москва, 2006. С. 6.

визнаною не винуватою в учиненні злочину, і державою, яка відповідає перед особою за незаконні процесуальні рішення органу досудового розслідування й суду.

Таким чином, інститут реабілітації є не комплексним, між-галузевим, міждисциплінарним, цивільно-правовим, комплексним інститутом міжнародно-правового характеру, а самостійним інститутом кримінально-процесуального права. Про це свідчить таке: 1) норми інституту реабілітації мають самостійний предмет правового регулювання; 2) норми регулюють кримінально-процесуальну діяльність органів досудового розслідування, прокурора, суду щодо визначення факту незаконного й необґрунтованого кримінального переслідування особи, не винуватої в учиненні злочину, і скасування незаконного процесуального рішення, постановлення виправдувального вироку; 3) норми інституту мають певні особливості, а саме регулюють правовідносини, які виникають у зв'язку з правопоновлювальними та компенсаційними наслідками прийняття акта реабілітації; 4) кримінально-процесуальна форма інституту реабілітації закріплена в чинному кримінально-процесуальному законодавстві; 5) специфіка реабілітаційних правовідносин, які виникають між особою, не винуватою в учиненні злочину, і державою. Держава відповідає за діяльність посадових осіб державних органів і відшкодовує в повному обсязі майнову, фізичну й моральну шкоду, завдану реабілітованому; 6) взаємодія кримінально-процесуальної норми з нормами інших галузей права.

Дослідження інституту реабілітації як самостійного галузевого інституту кримінально-процесуального права потребує визначення завдань цього інституту. Так, Т.Т. Таджйєв, окрім загальних завдань, визначає специфічні завдання, притаманні тільки інституту реабілітації: своєчасне виявлення судових і слідчих помилок, що призвело до неправильного притягнення до кримінальної відповідальності й засудження; поновлення доброго імені необґрунтовано притягнутої чи засудженої особи; задоволення її почуття справедливості, а також максимальне, наскільки це можливо за обставинами справи, усунення моральних, майнових та інших наслідків неправильного обвинувачення²¹. Уважаємо, що точка зору Т.Т. Таджйєва, що завданням кримінально-процесуального інституту реабілітації є своєчасне виявлення слідчих і судових помилок, не безспірна. Доцільно зазначалося в ст. 4 КПК України 1960 р., що суд, прокурор, органи досудового розслідування зобов'язані в межах своєї компетенції порушувати кримінальну справу в кожному випадку виявлення ознак злочину, ужити передбачених законом заходів до встановлення події злочину, осіб, винуватих у вчиненні злочину, і до їх покарання. Таким

²¹ Таджйєв Т.Т. Проблемы реабилитации в советском уголовном процессе : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук : 12.00.09. Ташкент, 1991. С. 23.

чином, виконання вимог кримінально-процесуального закону – обов'язок слідчого, прокурора й судді. Усебічне, повне й об'єктивне дослідження обставин справи, додержання норм КПК у досудовому та судовому провадженні сприятиме недопущенню слідчих і судових помилок. Зазначене дає можливість визначити специфічні завдання інституту реабілітації. Такими є поновлення порушених прав і свобод особи, не винуватої в учиненні злочину, компенсація шкоди, завданій незаконним і необґрунтованим кримінальним переслідуванням, незаконним засудженням.

На підставі викладеного вважаємо, що *кримінально-процесуальний інститут реабілітації – це самостійний кримінально-процесуальний інститут, який являє собою сукупність правових норм, що мають самостійний предмет правового регулювання правовідносин між особою, визнаною не винуватою в учиненні злочину, шляхом скасування процесуального рішення про незаконне й необґрунтоване кримінальне переслідування, незаконне засудження, незаконне застосування примусових заходів медичного та виховного характеру або постановлення виправдувального вироку, і державою, яка відповідає перед особою за незаконні процесуальні рішення органу досудового розслідування й суду, усуває негативні наслідки, здійснює право-поновлювальні та компенсаційні заходи, відшкодовує завдану шкоду.*

Актуальним для дослідження кримінально-процесуального інституту реабілітації є розкриття його основних положень, визначення принципів інституту реабілітації.

Варто зазначити, що зміст, основні положення інституту реабілітації недостатньо досліджені науковцями. Так, М.Є. Шумило виокремлює лише засади інституту реабілітації, до яких відносить: 1) включення до завдань кримінального процесу положення, що встановлений законом порядок провадження в кримінальних справах повинен забезпечувати захист від необґрунтованого обвинувачення й засудження, від незаконного обмеження прав і свобод людини та громадянина, а у випадках необґрунтованого обвинувачення чи засудження невинного швидко й повну його реабілітацію; 2) запровадження в кримінально-процесуальному законодавстві інституту недопустимості доказів, отриманих із порушенням вимог Конституції України, КПК, які шляхом позбавлення або обмеження гарантованих законом прав учасників процесу вплинули або могли вплинути на достовірність доказів у кримінальній справі; 3) установлення судового порядку закриття кримінальної справи; 4) право на реабілітацію виникає у випадках установлення відсутності кримінально-правових відносин, а також відмови держави від покарання особи, що вчинила злочин, у силу закону про амністію, збігу строків притягнення до кримінальної відповідальності й набрання чинності закону, який скасовує карність діяння, коли кримінальна справа не була припинена або була порушена, незважаючи на наявність обставин, що виключають провадження по

справі; 5) запровадження в кримінально-процесуальному законодавстві вимог до оперативно-розшукових матеріалів, на підставі яких порушуються кримінальні справи; тощо²². На наш погляд, зазначені автором засади не розкривають зміст інституту реабілітації як самостійного правового інституту кримінально-процесуального права.

Російський дослідник О.О. Подопрігора визначив основні положення інституту реабілітації: підстави виникнення права на реабілітацію; суб'єкти реабілітації; зміст реабілітації; процесуальний порядок реабілітації²³.

У юридичній літературі відсутні єдині підходи щодо розкриття змісту інституту реабілітації. Уважаємо, що розробка основних положень цього інституту розкриває його зміст і має певне теоретичне й практичне значення.

Аналіз наукових досліджень, чинного кримінально-процесуального законодавства України, держав СНД, проведені наукові дослідження дають змогу визначити основні положення кримінально-процесуального інституту реабілітації, а саме:

- кримінально-процесуальні норми, які мають самостійний предмет правового регулювання, законодавче закріплення й регулюють правовідносини, що виникають у зв'язку з визнанням особи не винуватою в учиненні злочину;

- кримінально-процесуальні норми, які регулюють діяльність органів досудового розслідування, прокурора у зв'язку із закриттям кримінальної справи за реабілітуючих підстав;

- кримінально-процесуальні норми, які на попередньому розгляді регулюють діяльність судді у зв'язку із закриттям кримінальної справи за реабілітуючих підстав;

- кримінально-процесуальні норми, які регулюють діяльність слідчого, прокурора у зв'язку із закриттям кримінальної справи в частині пред'явленого обвинувачення, якщо воно не знайшло свого підтвердження під час досудового слідства;

- кримінально-процесуальні норми, які регулюють порядок постановлення виправдувального вироку;

- кримінально-процесуальні норми, які регулюють діяльність судді (суду) у зв'язку із закриттям кримінальної справи, якщо не доведено вчинення суспільно небезпечного діяння особою, щодо якої розглядається справа про застосування примусового заходу медичного чи виховного характеру;

- кримінально-процесуальні норми, що регулюють порядок постановлення суддею (судом) вироку, у якому підсудний

²² Шумило М.С. Реабілітація в кримінальному процесі України : монографія. Харків : Арсіс, 2001. С. 293–294.

²³ Подопрігора А.А. Реабилитация в уголовном процессе России : дисс. ... канд. юрид. наук. Ростов-на-Дону, 2004. С. 21.

виправдовується в частині пред'явленого обвинувачення, якщо воно не знайшло свого підтвердження в ході судового розгляду;

– кримінально-процесуальні норми, які регулюють діяльність суду щодо перегляду та скасування судових рішень за нововиявленими обставинами за наявності зловживання й застосування неправомірних методів дізнавачем, слідчим, що примусили обвинуваченого, підсудного до самообмови;

– кримінально-процесуальні норми, які регулюють діяльність органів досудового розслідування, прокурора, суду щодо роз'яснення особі порядку поновлення її порушених прав і вжиття заходів щодо відшкодування шкоди, завданої особі внаслідок незаконного й необґрунтованого кримінального переслідування, незаконного засудження;

– кримінально-процесуальні норми, які регулюють діяльність слідчого, прокурору, судді (суду) у зв'язку з поновленням прав і свобод реабілітованого;

– кримінально-процесуальні норми, які регулюють відповідальність держави перед реабілітованим і відшкодування фізичної, майнової та моральної шкоди за рахунок держави в повному обсязі.

Уважаємо, що викладені основні положення інституту реабілітації потребують унормування в КПК України.

Теоретичні положення інституту реабілітації мають певне наукове і практичне значення. Реалізація зазначених положень інституту реабілітації залежить від їх законодавчого закріплення в КПК України.

2. Принципи кримінально-процесуального інституту реабілітації

У науковій літературі зазначено, що правовий інститут являє собою відособлений блок галузі права, якому властиві: а) однорідність фактичного змісту – кожен інститут призначений для регулювання самостійної, відносно відособленої групи відносин або окремих вчинків, дій людей; б) юридична єдність правових норм. Норми, що входять у правовий інститут, утворюють єдиний комплекс, виражаються в загальних положеннях, правових принципах, специфічних правових поняттях, що створює особливий, властивий для цього виду відносин, правовий режим регулювання; в) нормативна відособленість, тобто відокремлення норм, що утворюють правовий інститут, у главах, розділах, частинах, інших структурних частинах закону або іншого нормативно-правового акта; г) повнота регульованих відносин. Інститут права включає такий набір норм, який покликаний забезпечувати досконалість регульованих ним відносин²⁴. Важливими характеристиками принципів права, на що звертають увагу практично всі процесуалісти, є їх системність, тобто зв'язок принципів між собою

²⁴ Общая теория права и государства / под ред. В.В. Лазарева. Москва : Юристъ, 2001. С. 113.

за змістом, їх взаємообумовленість і взаємодія²⁵. У силу цих властивостей будь-який інститут права виконує властиве тільки йому регулятивне завдання й не входить у колізію з іншими структурними елементами системи права.

Інститути права базуються як на загальноправових і галузевих принципах, так і на принципах, які виражають найбільш істотні риси змісту конкретного інституту права. У зв'язку з цим уважаємо, що інституту реабілітації притаманні спеціальні принципи, які виражають його найбільш істотні риси й основи реабілітації осіб, які піддані незаконному та необґрунтованому кримінальному переслідуванню, незаконному засудженню. Принципи кримінально-процесуального права та принципи інституту реабілітації співвідносяться як загальне й окреме. Як зазначав Д.А. Керімов, у праві не може бути загального без окремого й навпаки. Вони органічно пов'язані та обумовлені один одним. Кожне окреме правове явище містить у собі передумови, сторони, риси того, що утворює загальну сутність усіх правових явищ. Ці передумови, сторони, риси явно або неявно пов'язані поміж собою й у складній єдності становлять сутність права. Ось чому неможливо пізнати сутність права, не виявивши тих основних ознак, характерних рис правових явищ, які властиві усій їх сукупності. І навпаки, внутрішня сутність, призначення й роль кожного окремого правового явища, закономірності його виникнення, розвитку чи відмирання можуть бути плідно досліджені лише на підставі загальної сутності права²⁶. Уважаємо, що якщо не враховувати необхідність виділення принципів інституту реабілітації та обмежуватися вивченням тільки загальних, міжгалузевих і галузевих принципів, то за межами наукового поля залишається питання про визначення сутності цього інституту, закономірність його розвитку й перспективи вдосконалення, оскільки вони, власне, і покликані відображати в собі ці аспекти, адже мають значення не тільки для правозастосовного, а й для правотворчого процесу.

Під принципами кримінального процесу розуміють закріплені в законі панівні в державі політичні та правові ідеї щодо завдань і порядку здійснення кримінального провадження, які визначають спрямованість і побудову кримінального процесу загалом, форму і зміст його стадій та інститутів²⁷.

²⁵ Проблемы науки гражданского процессуального права / под ред. проф. В.В. Комарова. Харьков : Право, 2002. С. 152.

²⁶ Теория государства и права / под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. Москва : Юрист, 1997. С. 206.

²⁷ Кримінальний процес України у питаннях і відповідях : навчальний посібник / Л.Д. Удалова, М.А. Макаров, Ю.І. Азаров, С.О. Заїка, О.В. Кубарєва, О.В. Римарчук, В.В. Рожнова, Д.О. Савицький, А.В. Форостяний, О.Ю. Хабло. 5-те аид., переробл. і доповн. Київ, 2020. С. 28.

У юридичній літературі принципи кримінально-процесуального інституту реабілітації недостатньо досліджені. Окремі принципи інституту реабілітації розглядалися в працях В.В. Владимірової, О.В. Капліної, М.В. Максименко, О.М. Матвєєва, М.Є. Шумили. Водночас в Україні комплексного дослідження поняття й системи принципів інституту реабілітації кримінально-процесуального права в науці кримінального процесу раніше не здійснювалося.

Варто відзначити, що вперше визначив систему принципів інституту реабілітації російський дослідник М.В. Максименко. Автор виокремив шість принципів інституту реабілітації, а саме: а) принцип відповідальності держави за порушення прав і свобод людини та громадянина у сфері кримінального переслідування незалежно від винуватості посадових осіб; б) принцип забезпечення права реабілітованого на повне відшкодування шкоди; в) принцип поєднання публічних і приватних засад; г) принцип поєднання моральних і матеріальних заходів щодо відновлення виправданих громадян; д) принцип недопустимості реабілітації з нереабілітуючих підстав; е) оперативність і своєчасність прийняття реабілітаційних заходів²⁸.

Фундаментальну основу інституту реабілітації становлять загальноправові та загальнопроцесуальні принципи, які є важливою ланкою механізму реалізації положень Конституції України, КПК України у сфері реабілітації.

Системний підхід до дослідження принципів інституту реабілітації дає змогу найбільш точно й повно описати процеси, які мають місце в ході реабілітації, визначити вплив на систему окремого принципу та залежно від його змісту закріпити в законі зміст окремих принципів, що сприятиме оптимізації функціонування всієї системи. На наш погляд, система принципів кримінально-процесуального інституту реабілітації повинна створити гарантії процесуальних засобів захисту від незаконного й необґрунтованого обвинувачення; процесуальних засобів захисту від незаконного засудження; процесуальних засобів захисту особи від обмеження її прав і свобод. Зазначене дає можливість виокремити таку групу принципів кримінально-процесуального інституту реабілітації:

- загальноправові принципи інституту реабілітації;
- загальнопроцесуальні принципи інституту реабілітації;
- спеціальні принципи інституту реабілітації.

До загальноправових принципів інституту реабілітації відносяться:

1) принцип верховенства права, який є одним із провідних складників загальної системи засад будь-якої сучасної демократичної, правової держав. У частині 1 ст. 8 Конституції України зазначено, що в Україні визначається й діє принцип верховенства права. Зазначений

²⁸ Максименко М.В. Реабилитация в суде первой инстанции : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Владимир, 2006. С. 29–30.

принцип означає верховенство закону. Правова держава характеризується тим, що вона обмежує себе чинними правовими нормами, яким зобов'язані підкорятися всі без винятку державні органи, посадові особи, організації, об'єднання та громадяни;

2) принцип визнання людини вищою цінністю. Цей принцип визначений у ч. 1 ст. 3 Конституції України: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю». Зазначений принцип визначає взаємовідносини між державними органами, їх посадовими особами, які ведуть кримінальний процес, та особами, які беруть участь у ньому. У зв'язку з цим обов'язок посадових осіб органів досудового розслідування, прокуратури, суду – поважати людську гідність, свободу й особисту недоторканність, забезпечити безпеку особам, які беруть участь у кримінальному судочинстві, членам їхніх сім'ї та близьким родичам. Цей конституційний принцип юридично пов'язує й позитивно обмежує дії держави, її органів і посадових осіб щодо незаконного та необґрунтованого обвинувачення, незаконного застосування як запобіжного заходу тримання під вартою або підписку про невиїзд, незаконного затримання, незаконного засудження;

3) принцип законності. Зазначений принцип є основним у кримінальному судочинстві. У юридичній літературі визначено, що законність – це сурова відповідність процесуальному закону здійснення кримінального переслідування особи, яка вчинила злочин, органами досудового розслідування та судового розгляду кримінальної справи; неухильне додержання прав і свобод, законних інтересів учасників кримінального процесу. Законність як принцип реабілітації означає скасування незаконних і необґрунтованих процесуальних рішень органів досудового розслідування, прокуратури, суду, на підставі яких особу незаконно й необґрунтовано піддано кримінальному переслідуванню, незаконно засуджено;

4) принцип презумпції невинуватості. Сутність цього принципу полягає в тому, що презумпція невинуватості є підставою для реабілітації особи, винуватість якої в учиненні злочину не доведена; яка непричетна до вчинення злочину; у діях якої відсутня подія чи склад злочину. Держава гарантує реабілітованому поновлення порушених прав і відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої неправосудним вироком суду;

5) принцип справедливості. Справедливість – це один із загальнолюдських вимірів права. Відповідно до принципу справедливості, особи, які були незаконно й необґрунтовано притягнуті до кримінальної відповідальності, незаконно засудженні, мають право на справедливий судовий розгляд справи щодо поновлення прав і свобод, відшкодування шкоди, завданої незаконно засудженій особі;

6) принцип відповідальності держави перед людиною за свою діяльність. Зазначений принцип визначений у ч. 2 ст. 3 Конституції

України Ознакою відповідальності держави за прийняті рішення перед громадянином є охорона й захист прав і свобод людини та громадянина. Держава бере на себе обов'язок захистити особу в кримінальному процесі від свавілля посадових осіб правоохоронних органів, незаконного засудження, незаконного й необґрунтованого притягнення до кримінальної відповідальності, обмеження прав і свобод людини. Фізична, моральна й матеріальна шкода, заподіяна особі в результаті неправомірних дій посадових осіб органів досудового розслідування, прокуратури, відшкодовується за рахунок держави та в повному обсязі. Права і свободи людини, їх гарантії становлять зміст і цілі держави. Україна як держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

До загальнопроцесуальних принципів інституту реабілітації варто віднести:

1) принцип гласності. Гласність судового розгляду означає, що розгляд справ у всіх судах відкритий, за винятком випадків, визначених законом. Вироки суддів у всіх випадках проголошують публічно. Ніхто не може бути обмежений у праві на отримання в суді усної або письмової інформації щодо результатів розгляду його судової справи. Європейський суд з прав людини розглядає гласність як засіб «публічного контролю» за судовою владою і гарантією справедливого судового розгляду (рішення ЄС від 8 грудня 1983 р. у справі «Претто проти Італії») ²⁹;

2) принцип рівності громадян перед законом і судом означає застосування в кримінальному судочинстві однакових стандартів прав та обов'язків до всіх осіб без винятку. Кожен громадянин має й може користуватися на рівних підставах з іншими громадянами всім обсягом конституційних прав і свобод без дискримінації з боку державних або інших осіб за будь-якими мотивами. Усі громадяни незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного й соціального походження, майнового стану, мовних чи інших ознак рівні перед законом і судом. Таке розуміння рівності своїм змістом має юридичну рівність людини та громадянина в кримінальному судочинстві. У зв'язку з цим однакові стандарти мають громадяни у сфері реабілітації. Так, кожна людина та громадянин, відносно яких мало місце незаконне засудження, незаконне або необґрунтоване кримінальне переслідування, мають рівні права на реабілітацію, поновлення порушених прав і свобод і відшкодування завданої шкоди;

²⁹ Претто й інші проти Італії : Рішення Європейського суду з прав людини від 8 грудня 1983 р., п. 26. *Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі*. 2005. № 1.

3) принцип поєднання публічних і приватних засад інституту реабілітації. У діяльності держави з утворення умов для реалізації конституційних прав і свобод людини та громадянина основним напрямом кримінального судочинства має стати забезпечення компромісу між публічними й приватними інтересами, визначення певного співвідношення прав та обов'язків держави, суспільства й особистості³⁰.

Зважаючи на те що принципи правового інституту є керівні, загальні положення, котрі виражають сутність та особливість правового інституту, до спеціальних принципів інституту реабілітації, на нашу думку, варто віднести такі принципи:

1) забезпечення особі права на реабілітацію на досудовому й у судовому провадженні. Згідно із цим принципом, кожна особа, відносно якої мало місце незаконне й необґрунтоване кримінальне переслідування, чи незаконне засудження, чи обмеження її прав і свобод, є рівноправним учасником реабілітаційних правовідносин, у випадку її смерті право на участь у реабілітаційних правовідносинах мають члени сім'ї або близькі родичі;

2) принцип забезпечення захисту особи від незаконного й необґрунтованого кримінального переслідування, незаконного засудження. Цей принцип забезпечує визнання факту незаконності процесуальних рішень органу досудового розслідування, які призвели до незаконного й необґрунтованого притягнення особи до кримінальної відповідальності, незаконного засудження. У зв'язку з цим важливим процесуально значущим захистом невинуватої особи є скасування незаконних і необґрунтованих процесуальних рішень, усунення завданих негативних для особи наслідків, поновлення прав і свобод, відшкодування майнової шкоди та усунення наслідків моральної шкоди. Варто відзначити, що ст. 9 КПК Азербайджанської Республіки виокремлює принципи й умови кримінального судочинства, які визначають правила, що становлять основу здійснення кримінального переслідування, забезпечують захист людини та громадянина від випадків незаконного обмеження його прав і свобод, установлюють законність та обґрунтованість кожного кримінального переслідування³¹. Уважаємо доцільним такий принцип передбачити в КПК України;

3) принцип визнання за особою, не винуватої в учиненні злочину, права на реабілітацію в ситуації примусової само обмови;

³⁰ Гуськова А.П. Личностные приоритеты в уголовном судопроизводстве на постсоветском пространстве. *Эволюция уголовного судопроизводства на постсоветском пространстве* : сборник материалов Международной научно-практической конференции. Киев : Университет экономики и права «КРОК», 2006. Книга 3. С. 10–11.

³¹ Уголовно-процессуальный кодекс Азербайджанской Республики. : Закон Азербайджанской Республики от 14 июля 2000 года № 907-ПГ. URL: <http://continent-online.com/Document/?docid=30420280#pos=7;-138> (дата звернення: 19.08.2021).

4) принцип поновлення порушених прав і свобод реабілітованого. Цей принцип містить істотні процесуальні гарантії захисту невинуватого в учиненні злочину. Уважаємо, що ці процесуальні гарантії мають носити такий характер, щоб жодна гілка влади, жодна посадова особа не змогла її проігнорувати чи хоча б послабити. Це означає, що права та свободи не можуть бути скасовані при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів; не допускається звуження змісту й обсягу чинних прав і свобод людини та громадянина. Держава бере на себе відповідальність забезпечити поновлення в повному обсязі прав і свобод особи, порушених у результаті незаконного й необґрунтованого кримінального переслідування, незаконного засудження, насамперед у поновленні порушених трудових, житлових, соціальних, майнових прав, свободи пересування, вільного вибору місця проживання, свободи підприємницької діяльності й інших особистих немайнових прав;

5) принцип відповідальності держави за шкоду, завдану особі, не винуватій у вчиненні злочину. Держава гарантує відшкодування за її рахунок у повному обсязі фізичної, матеріальної й моральної шкоди, завданої особі внаслідок незаконного засудження, незаконного й необґрунтованого притягнення до кримінальної відповідальності, незаконного взяття під варту як запобіжного заходу, незаконного застосування підписки про невиїзд, незаконного затримання. У всіх випадках відшкодування шкоди можливе незалежно від вини службових осіб органів досудового розслідування, прокуратури та суду. Оскільки держава гарантує відшкодування за її рахунок матеріальної й моральної шкоди, то це означає, що гідність особи дійсно визнана соціальною цінністю, а права людини розглядаються як такі, що визначають спрямованість діяльності держави;

6) принцип надання безоплатної юридичної допомоги реабілітованому. Реабілітант має право на одержання безоплатної юридичної допомоги, насамперед одержання правової інформації, консультації, роз'яснення з питань поновлення порушених прав і свобод і відшкодування моральної й матеріальної шкоди; безоплатну підготовку позову до суду та інших документів правового характеру; здійснення безоплатного представництва інтересів особи, яка реабілітується в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами;

7) принцип публічного вибачення прокурора перед реабілітованим (у випадку його смерті перед членами його сім'ї чи близькими родичами). Уважаємо, що офіційне вибачення перед реабілітованим – це публічне визнання державою, її органами, посадовими особами невинуватості особи. Публічне вибачення перед реабілітованим від імені держави повинен здійснювати прокурор як представник державної влади. Публічне вибачення – це офіційний лист прокурора до реабілітованого, а в разі його смерті до членів сім'ї або близьких

родичів або офіційний текст у загальнодержавних, регіональних засобах масової інформації. Прокурор приносить офіційне вибачення за неправомірні дії, рішення, бездіяльність органу досудового розслідування, прокуратури й роз'яснює реабілітованому його право на поновлення порушених прав і свобод, повне відшкодування моральної та майнової шкоди за рахунок держави;

8) принцип юридичної відповідальності посадових осіб органів досудового розслідування, прокуратури й суду за незаконні рішення стосовно особи, не винуваті в учиненні злочину. Зазначений принцип означає, що в правовій державі громадянин має бути захищеним від слідчих, суддівських помилок не тільки тим, що незаконні необґрунтовані процесуальні рішення будуть скасовані, а й персональною відповідальністю посадових осіб органу досудового розслідування, прокуратури, суду за порушення прав і свобод людини та громадянина в кримінальному судочинстві;

9) принцип гарантії ефективності судового захисту реабілітованого. Ефективність судового захисту безпосередньо пов'язана з визначенням терміну судового розгляду за позовом реабілітованого про поновлення прав і свобод, відшкодування майнової шкоди, усунення наслідків моральної шкоди. Так, ч. 2 ст. 464 КПК РБ встановлює термін розгляду справи реабілітованого³². Ураховуючи досвід Республіки Білорусії, уважаємо доцільним у КПК України встановити такі терміни розгляду справ зазначеної категорії: термін пред'явлення позову про поновлення порушених прав і свобод реабілітованого – один рік із дня скасування незаконного й необґрунтованого рішення про засудження особи, притягнення її до кримінальної відповідальності; термін пред'явлення позову про відшкодування майнової та моральної шкоди реабілітованому – три роки з дня скасування незаконного й необґрунтованого рішення про засудження особи, притягнення її до кримінальної відповідальності.

Уважаємо, що судовий захист реабілітованого буде ефективним, якщо законом буде встановлений місячний термін розгляду зазначеної категорії справ.

З урахуванням викладеного переконані, що система принципів кримінально-процесуального інституту реабілітації містить найважливіші правові норми, які визначають характер і зміст інституту реабілітації, підстави визнання права на реабілітацію, поновлення порушених прав і свобод, відшкодування шкоди особі, яка незаконно й необґрунтовано піддана кримінальному переслідуванню, незаконно засуджена, а тому доцільно їх деталізувати в загальних засадах кримінального провадження.

³² Уголовно-процесуальний кодекс Республіки Беларусь. URL: <http://pravo.kulichki.com/vip/upk/index.htm> (дата звернення: 18.08.2021).

ВИСНОВКИ

У статті викладено загальні й спеціальні завдання інституту реабілітації та визначено, що інститут реабілітації являє собою сукупність правових норм, які мають самостійний предмет правового регулювання правовідносин між особою, визнаною не винуватою в учиненні злочину, шляхом скасування процесуального рішення про незаконне й необґрунтоване кримінальне переслідування, незаконне засудження, незаконне застосування примусових заходів медичного та виховного характеру або постановлення виправдувального вироку, і державою, яка відповідає перед особою за неправомірні дії, рішення правоохоронних органів і суду, усуває негативні наслідки, здійснює за свій рахунок правопоновлювальні й компенсаційні заходи. Запропоновано унормувати положення інституту реабілітації в КПК України.

Запропоновано особистий погляд автора на визначення спеціальних принципів кримінально-процесуального інституту реабілітації, які становлять його основні положення й розкривають зміст. Зокрема, це принципи: забезпечення особі права на реабілітацію на досудовому й судовому провадженні; забезпечення захисту особи від незаконного й необґрунтованого кримінального переслідування, незаконного засудження; визнання за особою, не винуватої в учиненні злочину, права на реабілітацію в ситуації примусової самообмови; поновлення порушених прав і свобод реабілітованого; відповідальності держави за завдану шкоду особі, не винуватій у вчиненні злочину; надання безоплатної юридичної допомоги реабілітованому; публічного вибачення прокурора перед реабілітованим; юридичної відповідальності посадових органів досудового розслідування, прокуратури й суду за незаконні рішення стосовно особи, не винуватої в учиненні злочину; гарантії ефективності судового захисту реабілітованого. Обґрунтовано доцільність їх деталізації в загальних засадах кримінального провадження.

АНОТАЦІЯ

Суспільні відносини, що складаються в процесі захисту особи від необґрунтованого й незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, необґрунтованого й незаконного засудження, повинні бути врегульовані комплексом відповідних кримінально-процесуальних норм та об'єднані єдністю змісту, а тому розкриття змісту інституту реабілітації, визначення його принципів, удосконалення чинного КПК України є актуальним.

У результаті проведеного дослідження визначено галузеву належність, зміст і надано поняття інституту реабілітації як сукупності правових норм, що мають самостійний предмет правового регулювання правовідносин між особою, визнаною не винуватою в учиненні злочину, шляхом скасування процесуального рішення про незаконне й необґрунтоване кримінальне переслідування, незаконне засудження, незаконне застосування примусових заходів медичного та виховного

характеру або постановлення виправдувального вироку, і державою, яка відповідає перед особою за неправомірні дії, рішення правоохоронних органів і суду, усуває негативні наслідки, здійснює за свій рахунок правопоновлювальні й компенсаційні заходи. Запропоновано унормувати положення інституту реабілітації в КПК України.

Виокремлено групу принципів кримінально-процесуального інституту реабілітації: загальноправові принципи інституту реабілітації; загальнопроцесуальні принципи інституту реабілітації; спеціальні принципи інституту реабілітації. Запропоновано до спеціальних принципів кримінально-процесуального інституту реабілітації відносити такі: забезпечення особи права на реабілітацію на досудовому й судовому провадженні; забезпечення захисту особи від незаконного й необґрунтованого кримінального переслідування, незаконного засудження; визнання за особою, не винуватої в учиненні злочину, права на реабілітацію в ситуації примусової самообмови; поновлення порушених прав і свобод реабілітованого; відповідальності держави за завдану шкоду особі, не винуватій у вчиненні злочину; надання безоплатної юридичної допомоги реабілітованому; публічного вибачення прокурора перед реабілітованим; юридичної відповідальності посадових органів досудового розслідування, прокуратури й суду за незаконні рішення стосовно особи, не винуватої в учиненні злочину; гарантії ефективності судового захисту реабілітованого. Обґрунтовано доцільність їх деталізації в загальних засадах кримінального провадження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник / пер. з рос. Харків : Консум, 2001. 656 с.
2. Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія держави і права : підручник. Київ : Кондор, 2006. 477 с.
3. Загальна теорія держави і права : підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін. ; за ред. докт. юрид. наук, проф., акад. АПрН України М.В. Цвіка, докт. юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.
4. Головистикова А.Н., Дмитриев Ю.А. Теория государства и права : учебник. Москва : Эксмо, 2007. 592 с.
5. Сырых В.М. Теория государства и права : учебник. Москва, 2002. С. 227–228.
6. Хропанюк В.Н. Теория государства и права : учебное пособие для высших учебных заведений / под редакцией проф. В.Г. Стрекозова. 2-е изд. доп. и испр. Москва : Дабахов, Ткачѳв, Димов, 1995. 384 с.
7. Люблинский П.И. Свобода личности в уголовном процессе. Санкт-Петербург, 1906. 703 с.

8. Матвеев А.Н. Правовой институт реабилитации в Российском уголовном процессе : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Москва, 2009. 25 с.

9. Гаврилюк Р.В. Реабилитация в российском уголовном процессе (вопросы теории и практики) : дисс. ... канд. юрид. наук. Нижний Новгород, 2008. 189 с.

10. Веретенникова Е.В. Компенсация морального вреда реабилитированным в уголовном судопроизводстве России : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 2008. 27 с.

11. Орлова М.В. Институт реабилитации в уголовном процессе : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Москва, 2006. 26 с.

12. Медведева Т.М. Возмещение вреда, причиненного правоохранительными органами : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Саратов, 1984. 20 с.

13. Савицкий В.М. Новый закон о возмещении вреда. Суд и применение закона. Москва, 1982. С. 3–15.

14. Ярошенко К.В. Возмещение вреда, причиненного гражданам действиями должностных лиц. *Советское государство и право*. 1982. № 8. С. 135–142.

15. Гаврилюк Р.В. Реабилитация в российском уголовном процессе (вопросы теории и практики) : дисс. ... канд. юрид. наук. Нижний Новгород, 2008. 189 с.

16. Цивільне право України : Академічний курс : підручник : у 2 т. / за заг. ред. Я.М. Шевченко. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 520 с.

17. Лобойко Л.М. Кримінально-процесуальне право : курс лекцій : навчальний посібник. Київ : Істина, 2007. 456 с.

18. Бойцова Л.В. Уголовная юстиция: гражданин – государство. Тверь, 1994. 101 с.

19. Безлепкін Б.Т. Возмещение вреда, причиненного гражданину судебно-следственными органами. Москва : Юридическая литература, 1979. 204 с.

20. Матвеев А.Н. Правовой институт реабилитации в Российском уголовном процессе : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Москва, 2009. 25 с.

21. Гаврилюк Р.В. Реабилитация в российском уголовном процессе (вопросы теории и практики) : дисс. ... канд. юрид. наук. Нижний Новгород, 2008. 189 с.

22. Орлова М.В. Институт реабилитации в уголовном процессе : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Москва, 2006. 26 с.

23. Безлепкин Б.Т. Отраслевая принадлежность института возмещения ущерба реабилитированным. *Советское государство и право*. 1989. № 1. С. 65–73.

24. Алексеев С.С. Структура советского права. Москва : Юрид. лит., 1975. 264 с.

25. Таджиев Т.Т. Проблемы реабилитации в советском уголовном процессе : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук : 12.00.09. Ташкент, 1991. 37 с.

26. Шумило М.Є. Реабілітація в кримінальному процесі України : монографія. Харків : Арсіс, 2001. 320 с.

27. Подопригора А.А. Реабилитация в уголовном процессе России : дисс. ... канд. юрид. наук. Ростов-на-Дону, 2004. 179 с.

28. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. Москва : Наука, 1968–1970. Том 1. 470 с.

29. Бандурка А.М. Генерал милиции советует и рекомендует. Харьков : У-т внутр. дел, «Основа», 1998.

30. Уголовно-процессуальный кодекс РФ. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34481/ (дата звернення: 18.08.2021).

31. Петрухин И.Л. Реабилитация. *Законодательство*. 2004. № 3. С. 74–84.

32. Общая теория права и государства / под ред. В.В. Лазарева. Москва : Юристь, 2001. 520 с.

33. Проблемы науки гражданского процессуального права / под ред. проф. В.В. Комарова. Харьков : Право, 2002. 440 с.

34. Теория государства и права / под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. Москва : Юрист, 1997. 672 с.

35. Кримінально-процесуальне право України : підручник / за загальною редакцією Ю.П. Аленіна. Харків : ТОВ «Одіссей», 2009. 816 с.

36. Кримінальний процес України у питаннях і відповідях : навчальний посібник / Л.Д. Удалова, М.А. Макаров, Ю.І. Азаров, С.О. Заїка, О.В. Кубарева, О.В. Римарчук, В.В. Рожнова, Д.О. Савицький, А.В. Форостяний, О.Ю. Хабло. 5-те вид., переробл. і доповн. Київ, 2020. 497 с

37. Максименко М.В. Реабилитация в суде первой инстанции : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Владимир, 2006. 168 с.

38. Гуськова А.П. Личностные приоритеты в уголовном судопроизводстве на постсоветском пространстве. *Эволюция уголовного судопроизводства на постсоветском пространстве* : сборник материалов Международной научно-практической конференции. Киев : Университет экономики и права «КРОК», 2006. Книга 3. 266 с.

39. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Беларусь. URL: <http://pravo.kulichki.com/vip/upk/index.htm> (дата звернення: 18.08.2021).

Information about the author:
Naumova Anna Oleksandrivna,
orcid.org/0000-0002-4273-8068
Candidate of Juridical Sciences,

Associate Professor at the Criminal Law and Criminology Department
Kharkiv National University of Internal Affairs
27, L. Landau Avenue, Kharkiv, 61080, Ukraine